

ПРИНЦИПОВА ЖРТВА – О ВРЕМЕНУ КАД ЈЕ УГРОЖЕНОСТ НАРОДА ТОЛИКА ДА ПОЛИТИЗУЈЕ И ЂАЧКУ ОМЛАДИНУ

PRINCIP'S SACRIFICE - TIMES WHEN A NATION IN JEOPARDY
TURNS STUDENTS' YOUTH TOWARDS POLITICS

Summary: Attempt to extract Gavrilo Princip's act from the era in which the assassination of Austria/Hungary's archduke happened, is actually a propaganda effort by the contemporaries in order to use that event as a tool against the nation from which the majority of „Young Bosnia” members originated. Sociological analysis of young student's resistance's intensity (the social group being labeled by prof. Екмечић as „innocent part of the society, politicized to early”) and the fact that „in (Austria/Hungary's) official policy there was a fear of children” (*Angst vor Kinder*) reveal the impotence of the solutions imposed from abroad in times when basic national values are endangered. Geostrategic intentions of our powerful contemporaries also carry the risk of reinstating the tensions of inter-ethnic relations in Europe and the Balkans, as well as reactualizing Young Bosnia's pattern of victim and sacrifice.

Key words: mission civilisatrice, Kosovo myth, tyrannicide, anti-heroism

Сажетак: Покушај извлачења чина Гаврила Принципа изван времена у коме се атентат на престолонаследника Аустро-Угарске монархије одиграо пропагандна је активност савременика са намером да се и тај догађај користи као оружје против нације из које су припадници „Младе Босне“ углавном потицали. Социолошка анализа интензивности отпора ђачке омладине „невиног дела друштва... (који је) прерано политизован“ (Екмечић) и чињеница да је “у званичној политици (Аустро-Угарске) постојао страх од деце (*Angst vor Kinder*)“ показује

¹ Аутор је доцент на Учитељском факултету Универзитета у Београду

немоћ споља наметаних решења у временима угрожености основних националних вредности. И геостратешке намере наших моћних савременика носе ризик од обнављања напетости међунационалних односа у Европи и на Балкану и актуелизовање младобосанског обрасца жртве и акције.

Кључне речи: *цивилизаторска мисија, косовски мит, тираноубиство, антихеројство*

1.

Иако је Анексиона криза (од октобра 1908.) додатно подигла температуру болесном европском континенту, свакодневни живот у Босни и Херцеговини одржавао се мирним. Они који по логици свог друштвеног положаја „имају шта да изгубе“, па су у сваком злу спремни на компромис, јасно су показивали лојалност Цару а „међу најжешћим присталицама анексије била (је) све утицајнија елита српских трговаца у градовима, нарочито у Сарајеву, али и у Бањалуци и Мостару“. И црквени врх се држао да је „свака власт од Бога“ па је „Евгеније Летица, митрополит Српске православне цркве у Сарајеву, чак служио благодарење у част анексије“ (Глени I, 2001: 306).

И баш том приликом дошло је до „инцидента“ који је најавио драму. Један сведок је писао да кад је „митрополит Летица са уздигнутим рукама призивао благослов божји за владара и владарски дом аустријски, клекнуло је све на колена сем једног реда младих људи поређаних по годинама и разредима који је стајао као укопан и нем. Били су то малишани сарајевске гимназије“ (Дедијер I, 1978:265).

Британски писац Миша Глени учача двострани смисао те сцене: „Ово је био први јавни протест младих интелектуалаца, иако је овај догађај био подједнако значајан и због *подршке* коју је анексији пружила српска елита. Припадници Младе Босне осудили су своје родитеље као сараднике које је купила колонијална власт“ (Глени I, 2001: 306). Недељко Чабриновић је „био у нарочито незгодном положају јер је његов отац радио као професионални шпијун за аустроугарску полицију“. Можда је Глени непрецизан, али било је то у земљи у којој се „знало“ да су све кафеције обавезне да шпијунирају за власт, а чињеница јесте да је „после много тешкоћа у животу, старом Чабриновићу пошло за руком да отовори једну мању кафану у Сарајеву“ и да је „мало-помало, стекао и изванредан иметак, али је, као против услугу, локалној полицији с времена

на време морао да чини извесне услуге. Неки су га чак сумњичили да је био полицијски конфидент“ (Дедијер I, 1978:245). Дедијер је пронашао и да је стари Чабриновић у лето 1925. покушао да изврши самоубиство у Београду, због, како је листу „Балкан“ објаснио „неправди према њему и гласина да је био аустријски шпијун“ (Дедијер I, 1978:484).

Таква чињеница јесте младог човека неповратно терала „да спере љагу“ пред друштвом које је живело у коме је „мој род“ био изнад цене моје главе. „Током испитивања после атентата, Чабриновић је открио да његова група није намеравала да се заустави код убиства Франца Фердинанда и генерала Оскара Поћорека, војног заповедника у Босни. Завереници су били осудили на смрт и митрополита Летицу и три водећа српска трговца и политичара из Сарајева“ (Глени I, 2001: 306).

Посебна осетљивост младих генерација на неподношљиву неправду и сужавање слобода феномен је одавно регистрован у „цивилизацији капитализма“ (Шумпетер). Још од „Јада младог Вертера“ (1774) друштво које све процесе гледа кроз трговину и све претвара у робу, па чак и човека, производи „светски бол“ (Weltschmerz) због „несугласица са околним светом и грађанским поретком“. „Сувишни човек“ тада може да потоне у „колективни осећај жалости и беспомоћности“ или да се упусти у обрачун са тим светом. Јохан Волфганг Гете је за живота оптуживан да је његова књига наводила младе на самоубиства. Одбијајући да је опис колективног стања наговарање на самоубиство Гете је једног енглеског бискупа питао а „како би онда требало говорити о силницима који једним потезом пера шаљу у рат сто хиљада људи, од којих ће погинути осамдесет хиљада који се међусобно подстичу на убиство, паљевину и пљачку“ (Разговори с Екерманом, 17. III 1830.) Из тога је следило и питање: „Народ који стење под неподношљивим јармом тиранина – зар то називаш слабошћу његовом кад онда најзад сав узавре и раскине ланце своје?“ (Гете, 1963: 49). Фридрих Шилер, Гетеов пријатељ, није ни сумњао да за олакшавање „светског бола“ агресију треба усмерити ка тиранину. За разлику од Гетеа морао је и да се из Вајмара склања у Француску.

Шилер је ту тезу изложио у драми у стиху у којој је за тему изабрао борбу Швајцараца у XVI веку против Хабсбурговаца: побуна која доноси ослобођење почела је кад је Вилијем Тел убио хабсбуршког намесника Геслера. А управо је Гете био тај који је утицао на Шилера још 1797. да пише драму по швајцарској легенди. „Ја сам готово убеђен да ће прича о Вилијему Телу допустити да буде епски третирана и, захваљујући томе (ако успе оно што предлажем), десиће се нешто необично – да бајка кроз

поезију дође до потпуне истине, уместо да се историја мора претварати у причу да би се нешто постигло“, писао је Гете Шилеру 14. октобра 1797. (Дедијер I, 1978:206). Шилер је „Вилијема Тела“ написао 1804., годину дана пред смрт. Бајка претворена у поезију после је покретала историју.

Младобосанцима су „Шилерове идеје о романтичним побудама за убиство тиранина, изражене у *Виљему Телу*, биле нека врста Библије... Код мртвог Жерајића полиција је нашла бележницу пуну цитата из Шилера“ (Дедијер I, 1978:322). Романтичарски национални идеал подигнут на противљењу пројекту јединствене Наполеонове Европе у Босни и Херцеговини је на почетку XX века первертован у противљење ширењу Хабзбуршке идеје Балканом. Мале нације су пред тим титаном осећале егзистенцијално угроженим. Њихови узорци су већ стварали Велику Немачку и Велику Италију, а они су и даље служили за безочна хладна међуимперијална поткусуривања. Зато ће понуда америчког председника Вудроа Вилсона у Версају 1918. да се као врховни принцип успостави *право народа на самоопредељење* имати одјек који се неће смирити читав век: почиње као „нестанак Аустроугарског, Отоманског и Руског царства“, па следи „нестанак британских, француских, холандских и осталих империјалних структура“ као „самоодређење периферних и полупериферних зона светског система“ (Валерштајн, 2005: 96) да би на крају XX века поново изронио у Европи (Југославија, Чехословачка, СССР, Каталонија, Шкотска...) одакле је и кренуо.

Национализам младобосанаца је био и снажан и расплут. Он се подизао с једне стране, на заносној јужнословенској идеји о заједништву угњетених блиских по словенству и на улози Србије, с друге стране, као потенцијалног Пијемонта, а која је иза себе имала серију сјајних ратних ослободилачких победа. Пошто је њихова акција била старт трке у којој је победила Југославија, тумачи су нејасности њихових идеја придавали различите акценте: југословенски до деведесетих година прошлог века и српски после тога. У ствари, и у време кад је над њима лебдео југословенски дух они су од свих народа из те заједнице прећутно држани за српски елемент. Кад се заједница распала, њихове узвишене идеале и жртву, „други народи“ су одбацили без устезања.

2.

После анексије одјелни предстојник у Земаљској влади у Сарајеву барон Колас говорио је „да у званичној политици постоји страх од

деце (*Angst vor Kinder*)“ (Екмечић II, 1989: 681). Опсервација чиновника Великог царства била је тачна. Манифест отпора тог младог писменог света већ је могао да стане у четири стиха: */Ми знамо судбу и све што нас чека,/Но страх нам неће заледити груди,/Волови јарам трпе а не људи - /Бог је слободу дао за човјека./* (Алекса Шантић, 1907). Порука је недвосмислена, а и речена најмоћнијим изражајним средством свог времена.

Стих је био изнад свега, јер је, заиста, „сваки младобосанац желео да буде песник“, а и Гаврило Принцип „који није имао много талента за поезију, а тежио је да постане песник“ (Дедијер I, 1978:241). Кад је једном пријатељима читао песму „о ружама које на дну мора цветају за вољену девојку“ то није оцењено као добро, па је „Принцип покушао да понуди песме Иви Андрићу. Говорио му је о неким својим стиховима и Андрић му је рекао да их донесе. Принцип је обећао, али их није донео. Кад га је Иво Андрић питао зашто их не доноси, Принцип је одговорио да их је уништио“ (Дедијер I, 1978:241). Ипак, судбина је хтела да „неталентовани песник“ напише стих који ће имати више читалаца него сви талентовани песници из његове земље заједно. На зиду у мрачној ћелији у Терезину у предсмртном часу рука једног од најчувенијих сужања праведника у прошлом веку исписала је опело Царству с којим је отишло и једно доба: */Наше ће сени ходати по Бечу/лутати по двору, плашити господу./*

Ко, у ствари, бејху та деца и зашто су их се бојали моћни тирани?

За Принципа је један вршњак на судском саслушању после атентата причао да је био „слаб ђак и нервозан, јер је превише ходао по кафанама и читао доста“ (Екмечић II, 1989: 681). Али зашто би се неко бојао „нервног читача“? Па, гломазни систем је био у великим проблемима. Јер, Гавро и другови су „читали доста“, али не оно шта је систем нудио да би „у интересу владара и државе... преко школе васпитава(о) добре грађане“, а јер им је „потребан поданик чије би образовање поспешило економски развој и омогућило напредак војне технике“ (Нинковић, 2011: 168). Тај моћни механизам за производњу поданика – реформисан у другој половини XVIII века, за време Марије Терезије – отказивао пред изазовима новог времена. Убрзано су се мењале прилике, а пошто је то угрожавало статус Царевине она није била спремна да одступа, па је њена школска машина у потпалубљу настављала да штанцује анахроност.

Преотимајући човека од Римокатоличке цркве државе на Западу су веровале да секуларизовани систем образовања „поседује довољну

снагу да промени човека и реформише људско друштво“, а „полазећи од изнетих филозофских ставова (просветитељских мислилаца, прим. С.Р.) и практичних потреба које је наметнуо технолошки развој“ (Нинковић, 2011: 167). Просветитељство је створило рационалне методе којим ће се „преко науке и образовања моћи постићи много чак и са људима скромних интелектуалних способности“ (Нинковић, 2011: 167). Следио је успон маса или побуна маса, како је тврдио Ортега и Гасет.

У Босни и Херцеговини је успостављање секуларног школског система било на самом почетку. У последњој провинцији придодатој Царству могли су да се школују само ретки. „Од све деце школског узраста, само је 17,48 одсто имало могућности да похађа наставу. По једна школа је долазила на хиљаду странаца и шест хиљада домаћих становника. У Босни је... број гимназија био пет пута мањи него у Србији, а основних школа три и по пута. Ћ. Пејановић је 1913. године писао у ‘Сарајевском прегледу’ да је буџет жандармерије у БиХ већи од просветног живота за више од милион куна, као и да је број жандармеријских станица већи од броја основних школа“ (Дедијер I, 1978:255).

На почетку XX века академско образовање у БиХ је имало само 30 особа. „Невелику групу интелектуалаца чинила је омладина из града, јер су само богати могли да шаљу своју децу у Беч и друге универзитетске центре“ (Гаћиновић, 2014 : 200). Они су се „задовољавали мањим положајима“ у администарцији окупиране земље у којој је 1904. било свега 26,48 домаћих људи. Међу њима су преовлађивали католици, а „чиовника православне вероисповести било је само 3 одсто, а муслимана 5 одсто“ (Дедијер I, 1978:255).

Кад је почетком века у школе стигао талас омладине са села свест „ђачке омладине“ доживела је „велику трансформацију“. Иако је после тридесет година аустријске управе, 1910. године на 87 одсто неписменог становништа било „само пет гимназија за нешто мање од два милиона становника“ (Гаћиновић, 2014 : 201) њихов утицај на промену климе у друштву ће бити непропорционално велик. Осећај да је дело окупатора „веома спор развитак босанског друштва у поређењу с другим земљама у Европи“ (Гаћиновић, 2014 : 200), историјски контекст у коме су били угрожени главни геостратешки играчи и њихове вредности учинили су да млади људи нису могли да избегну „зов времена“ да – преузму историјску одговорност за судбину свог народа. И методе борбе из тог времена, такође. „Невини део друштва у хабсбуршким покрајинама је био прерано политизован, сматрао се унапред искљученим из живота и није осећао моралну аверзију према убијању водећег политичара у Царству“ (Екмечић II, 1989: 681).

3.

Колико год да су живели у европској провинцији младобосанци су били и талас узбурканог европског мора. Револуција, право на побуну, тираноубиство, тајна друштва, анархија, национално ослобођење – били су појмови којима се занимало све што је мислило тада.

Кад је Богдан Жерајић дошао у мостарску гимназију у граду је била група њих „који су постојали и расли. Пуни невиности, моралне лепоте и искрености, они су започињали мале дискусије о себи, народу и окованој земљи... говорили су све гласније... па су одржане конспиративне вечери на којима су лутале велике идеје слободе, револуције, организације народа и које су улазиле дубоко у корење младих срца и савести“, писао је 1912. Владимир Гађиновић у београдском „Пијемонту“ са стрепњом да се не заборави „крв Богдана Жерајића на сарајевским улицама 2. јуна 1910.“ А атентат на генерала Варешанина и Жерајићево самоубиство после тога постали су догађај од изузетног симболичког значења. „Жерајићево тело полиција је сахранила тајно, на крају сарајевског гробља, где леже самоубице и скитнице“, па иако су и званична штампа и већина листова у Београду описали „Жерајићев атентат као дело лудака“ а старија генерација то подржавала, међу омладином „већ послје неколико дана ђаци су, пролазећи преко Цареве ћуприје, скидали капу на оном мјесту гдје се, Жерајић, након неуспјелог атентата устријелио... Младобосанци су открили његов гроб и окитили га. Гаврило Принцип је причао својој мајци како је крао цвјеће с других гробова да би га положио на Жерајићев гроб и како га је полиција свако јутро уклањала... Кад је Принцип први пут посетио Србију, понео је у Босну прегрште ‘слободне српске земље’ и положио је на Жерајићев гроб, а уочи 28. јуна Принцип је последњи пут посетио његов гроб. Исто су учинили Илић и Чабриновић“ (Дедијер I, 1978:520-521).

Нису само младобосанци били разлог да власт осећа *Angst for Kinder*. Млада Босна је била само најконцентрисанији израз расположења. „Још... 1908. су у Бањалуци новине откриле да је стрпан у истражни затвор дечак од четрнаест година, под оптужбом ‘да је погрђивао цара’“ или „на судском процесу тузланским омладинцима у августу 1914. саслушаван је дванаестогодишњи дечак Славко Мичић, зато што је две године пре тога, видевши код свог колеге у клупи поштанску марку са царевим ликом, вршком џепног ножића кришом показао како би га требало пробости“ (Екмечић II, 1989: 681). Све је то долазило из стања

колективне свести за чији ћемо опис опет узети стихове: */Мене све ране мога рода боле.../ И свуда гдје је српска душа која,/ Тамо је мени отаџбина моја,/ Мој дом и моје рођено огњиште./* (Алекса Шантић, 1908.) Уверљивост ових стихова је утолико већа што песник није био револуционар, ни по својој природи ни по песничком изразу. Али његова сензибилност је све покрете означавала.

У предговору Сабраним дјелима Димитрија Митриновића приређивач Предраг Палавистра је осветлио ђачке конспиративне активности мостарских гимназијалаца. Митриновић је припадао трима ђачким организацијама. Прво је као ученик петог разреда сам дао „иницијативу за стварање једне тајне библиотеке у којој би ђаци могли да читају што желе“ (Митриновић I, 1990:20). Момчић, који ће после читав живот посветити „конспиративним, затвореним удружењима и групама“, непуну годину касније оснива тајни ђачки клуб „Матица“ – „око кога су се од 1905. године... сваке недеље окупљали ученици мостарске гимназије и читали самосталне књижевне радове“ те расправљали о Скерлићу, Војиславу Илићу, Петру Кочићу, Сими Матавуљу... Онда се Митриновић „ангажовао и у раду тајног ђачког политичког друштва ‘Слобода’ ... Под руководством Богдана Жерајића, каснијег првог хероја Младе Босне... окупљали су се Гаћиновић, Митриновић, Слијепчевић, Шпиро Солдо, Љубо Мијатовић и други“ (Митриновић I, 1990:20-24).

Главно погонско гориво покрета младих интелектуалаца било је – читање. Поред немачких романтичара велику привлачну моћ имао је италијански покрет за национално ослобођење. Само има *Млада Босна* долази од великог узора *Млада Италија*, а Ђузепе Мацини (Giuseppe Mazzini) био је за младобосанце „прави велики човек“. У неколико његових реченица стајале су све њихове жеље, идеје и акције: „Кад је правда угушена и терор једног јединог тиранина пориче и брише *савест народа и Бога* који жели да су они слободни и кад се човек неоптерећен мржњом, ниском страшћу, једино домовине ради и ради већих права инкарнираних у себи, диже против тиранина и узвикује: Ти мучиш милионе моје браће, ти одузимаш од њих оно што је Бог прогласио њиховим, ти уништаваш њихова тела и квараш њихове душе. Кроз тебе моја земља умире мукотрпном смрћу, ти си завршни камен целе једне зграде ропства, нечасности и зла, ја зато хоћу да рушим то здање, уништавајући тебе... ја видим у томе манифестацију ужасне једнакости између милиона и индивидуе, прст божји. Многи осећају у својим срцима што и ја, и ја то изражавам“ (Дедијер I, 1978:209).

Покушаји да се Млада Босна извади из контекста времена и друштвених кретања с краја XIX и почетка XX века обесмишљавају сва-

ку озбиљну расправу о значајном периоду у историји света. Обележавати Принципа и Младу Босну терористима по мерилима које је наметнула Империја нашег времена – САД у време после напада на Светски трговински центар у Њујорку 11. септембра 2001, а које је промовисао Џорџ Буш Млађи као *War on Terror* - скрнављење је историје. Јер: „У последњих четрнаест година XIX века атентатори широм света у просеку су једном годишње одузимали живот водећим јавним личностима. У те жртве спадали су председник Француске, градоначелник Чикага, премијер Бугарске и царица Аустрије. На смени векова, међутим, успешна политичка убиства одједном су учестала, најављујући доба атентатора. Од 1900. до 1913. године четрдесет вођа држава, политичара и дипломата подлегло је метку или бомби терориста. Међу жртвама су била четири краља (двојица са Балкана, двојица из латинског дела Медитерана), шест премијера, три председника (сви са америчког континента, укључујући и Вилијема Мекинлија из Сједињених Држава) и мноштво министара, војних заповедника и полицајаца на високим положајима. Двадесет и осам убиства извршено је у Европи. ‘Укупан број атентата и терористичких аката’, сећао се један југословенски комуниста у међуратном периоду, ’био је део, додуше неизбежан, политичке реакције на империјалистичку политику великих сила у колонијама’“ (Глени, 2001:311-312).

4.

Можда би се Веселину Маслеша, кога овде цитира Миша Глени, могло приговорити на поједностављивању, али одакле год да крене анализа она завршава код кризе либералног капитализма чије се „златно доба“ завршавало почетком XX века, а нарасле противречности могле су се разрешити само сукобом који је био пропорционалан величини проблема – дакле светски. Ми ћемо се, за потребе овог мозаика, држати дубинског разумевања природе „дивилзација деветнаестог века“ Карла Полањија, а чија последица је „светски бол“, како су романтичари интуитивно описивали проблем. То друштво носи у себи латентни потенцијални сукоб од оног богатих и сиромашних до светских поравнања рачуна, што површни коментатори улоге Сарајевског атентата у покретању Светског рата потпуно превиђају. Одвајати тај догађај па и сами Рат од суштине капиталистичког друштва исто је као кад се ледена кугла која падне на ваш воћњак не би доводила у везу с градоносним облаком. Оптуживати малолетног Принципа и невину Младу Босну као кривце за Велики рат бесловесно је.

Карл Полањи је нашао да је доба које је довело до Првог светског рата почивало је на четири установе: 1) систем равнотеже моћи је „читав век спречавао појаву дуготрајног рата међу великим силама“ те се зато тај период и назива „стогодишњи мир“; 2) међународни златни стандард је „симболизовао јединствену организацију светске привреде“; 3) саморегулативно тржиште је „произвело до тада нечувено материјално благостање“ и 4) либерална држава. Основна матрица система је, ипак, било *саморегулаторно тржиште*. Оно је за последицу имало да све што човек производи постаје роба, предмет који се прави за продају по цени која се формира на тржишту. Ради се за тржиште, а не за човека. Аристотел јесте успоставио разлику „између вођења домаћинства и богаћења“, али је инсистирао „на производњи за употребу, на супрот производњи за добит“.

Никад се до XIX века организација производње није поверавала на управљање „слепој сили“, као што никад дотад - рад, земља и новац нису били роба. Јер „рад и земља нису ништа друго до сама људска бића од којих се састоји свако људско друштво и природна средина у којој оно постоји. Укључити их у тржишни механизам, значи *подредити супстанцу самог друштва законима тржишта*“ (Полањи, 2003:80). Тако се сложено људско биће своди на најамнички статус („рад је стручни термин који се односи на људска бића уколико она нису послодавци“), а то води системској тоталној инструментализацији човека – „то значи да ће развој тржишног система бити праћен променама у организацији самог тржишта“ (Полањи, 2003:83). Кад се успостави такав ред ствари читава историја са тачке гледишта „цивилизације капитализма“ делује анахорно. Увек се привредни систем узимао као средство за задовољавање потреба човека и друштва, а сад је „људско друштво постало споредна датост привредног система“ (Полањи, 2003:83).

Такав однос значао је велику и убрзану производњу сиротиње, упркос дотад невиђеном материјалном богаћењу класе власника. И то сиромаштво је дотад непознатог профила. „Бачен у туробно благиште беде, дошљак-сељак или чак некадашњи ситни земљопоседник, ускоро је претворен у унижено биће каљуге. То није било зато што је он плаћен исувише мало нити је радио сувише дуго – мада се и то често дешавало до крајности – већ што је он сада егзистирао у физичким околностима које су поништавале људски облик живота“ (Полањи, 2003:104). Иако је рационалност система носила намеру да се спречи или успори пролетеризација обичних људи, он због своје антихумане природе то није могао да обезбеди. „Резултат је био смо пауперизација маса, које су скоро из-

губиле људско обличје у том процесу“ (Полањи, 2003:89). Карл Полањи који се свакако не може оспоравати притужбом да је марксиста – што је код нас постало дисквалификациони аргумент на крају XX stoleћа – век касније је ондашњи „положај радничке класе у Енглеској“ описао много црњим и поразнијим од Фридриха Енгелса. „Црнци из афричких шума заточени, жудећи за ваздухом, у трупу брода с робљем, могли су се осећати као ови људи. Ипак, то није било непоправљиво. Докле год је човек имао неки статус кога би се држао, неки образац који су установили њему сродни, или слични, он је могао за њега да се бори и поврати своју душу. Али, у случају радника то се могло десити само на један начин: да себе успостави као члана нове класе. Ако није могао да се издржава сопственим радом, он није био радник него паупер. Вештачко свођење човека на то стање било крајње гнусно дело“ (Полањи, 2003:104).

Једна од великих трансформација капитализма је и „кобна неповратност урбанизације“, велика сеоба становништа из села у град. Она је лишила човека „корена и подрила његову друштвену сигурност“. Та драма је прекривена фабричким димом, писком локомотива, светлостима градских центара, обиљем роба, али иза је текла прогресивна дехуманизација: „Радници који су данас запослени, могу сутра просити хлеб на улици’... ‘ Кад Град са запосленима у Фабрици буде лишен те фабрике, то је као да је његове становнике погодила кап’... у међувремену, подела рада се свети: узалуд се назапослени занатлија враћа на село, јер ‘ткач не може било ког посла да се лати’“ (Полањи, 2003:98). Адам Смит, човек чије се име најчешће веже за успостављање друштвено позитивне слике о капитализму, „описао је индустријског радника као интелектуално инфериорног у односу на најсиромашнијег ратара, који обично може да се прихвати било ког посла“ (Полањи, 2003:99).

Са тог дна је, на пример, изронио један од најчитанијих писаца новог доба Чарлс Дикенс (1816-1870). Док је био дете главни догађаји су му били стално сељење породице у потрази за послом, а морао је да одрасте са 11 година, јер је отац ухапшен кад није могао да врати дугове, па је Чарлс Џон Хафем Дикенс морао да ради по 10 сати дневно у фабрици. И управо је Дикенс показивао двостраност тог суманутог процеса: “ако су радници били физички дехуманизовани, власничке класе су биле морално деградиране“, и, како је то сажео Полањи, хиљадугодишње „јединство хришћанског друштва уступало је место одбијању сваке одговорности богатих за своје ближње“ (Полањи, 2003:107).

Зло и добро тог друштва су расли непојмљивом брзином. А само ретким умним и моралним људима, као што је био Роберт Овен (1771-1858) успевало је да у тој буци објаве да ће ширење такве творевине

донети „велика и трајна зла“. „Тај систем развијао се веома брзо, и просторно и временски, а производећи банкарски новац, стварао је дотад невиђену динамику. Кад је постигао свој максимални домет, око 1914. године, сваки део земаљске кугле, сви њени становници и још нерођене генерације, физичка лица као и огромна фиктивна тела звана корпорације, били су обухваћени њиме. Нови начин живота проширио се планетом тежећи универзалности која није виђена од времена када је настало хришћанство, само је овога пута то кретање било чисто материјалне природе“ (Полањи, 2003:133).

Од које је болести боловао такав концентрат моћи и како објаснити „наглост прекида и непојмљиву брзину распада“? Јасно је да се мир одржаван на систему равнотеже моћи не може одржати кад пропадне светска привреда на којој се он заснива. „Међутим, пропаст светске привреде свакако није био узрок слома наше цивилизације, иако се временски подудара с њом. Његови узроци леже више од стотину година уназад, у друштвеном и технолошком преокрету из којег је у западној Европи потекла идеја саморегулативног тржишта“ (Полањи, 2003:18). Кад се друштво сведе на тржиште онда је угрожена сама суштина човека, а тако постављена економија искључује супстанцијалну везу привреде с културном, психолошком и политичком структуром. Полањи сматра да је *тржишна привреда* само један од три историјска вида организовања економије: ту су и *узајамност* и *прерасподела*.

Важно је регистровати да прво организовано и успело побијање овог антихуманог система долази са Истока. На Западу јесте започео отпор, али он се први пут реализовао у Русији. После пада Берлинског зида свака брза памет ће то означити као – крах. Али, дозволимо себи да саслушамо натпросечно способан историчарски уму да ситуира тај чин: „Изгледало је као да је потребан само сигнал да се народи подигну, да замене капитализам социјализмом, и да тако преобразе бесмислене патње светског рата у нешто позитивније... Руска, или тачније бољшевичка револуција октобра 1917. године, латила се задатка да свету пошаље тај сигнал. Зато је постала један догађај који је исто онако централан за историју овог века као што је Француска револуција 1789. године била централни догађај за деветнаести век.“

У ствари, „Октобарска револуција је имала дубље и глобалније последице него њен француски предак. Јер, иако су идеје Француске револуције, што је сад очито, надживеле бољшевизам, практичне последице 1917. године су биле далеко веће и трајније него оне 1789. године. Октобарска револуција је произвела далеко најубитачније организован

револуционарни покрет у модерној историји. Његова глобална експанзија нема историјских паралела још од времена исламских освајања. Пуних тридесет или четрдесет година после Лењиновог доласка на финску станицу у Петрограду, трећина човечанства се нашла живећи под режимима који су директно потицали из *Десет дана који су потресли свет* (Reed, 1919), и од Лењиновог организационог модела, Комунистичке партије. Већина тих режима кренула је путем Совјетског Савеза у другом таласу револуција које су се појавиле из друге фазе Другог светског рата 1914-1945.“(Хобсбаум, 2004:48).

Ако се човек ухвати констатације да је с Горбачовом и Јељцином све ово о чему говори Ерик Хобсбаум пропало и отишло, онда је немогуће објаснити како се Русија с Путином дигла из пепела за тако кратак период. У ствари, биће да је тачна Хобсбаумова процена. То је тако велик и историјски утемељен догађај га да „велики победници“ Роналд Реган и Маргарет Тачер нису могли савладати. Јер, ту и није било тајни, ако је неко читао Берђајевљев спис „Извори и смисао руског комунизма“ написан пре девет деценија. „Руски комунизам је тешко схватити због његове двоструке природе“, писао је Берђајев. „С једне стране, он је светска интернационална појава, а с друге нешто руско, национално. Нарочито је важно да људи на Западу схвате национални корен руског комунизма, чињеницу да њега детреминуше руска историја. Ту не помаже познавање марксизма“ (Берђајев, 1989: 1). Ретки су се умови на западу удубљивали у тај детаљ. Отуд и садашње чиђење пред пробуђеном Русијом.

5.

Младобосанци су долазили из културе у којој је насиље „цивилизације тржишта“ производило распад и дубоко понижење – и индивидуе и нације. „Цивилизација капитализма“ с којом су се они сусретали носила је две компоненте: с једну страну, они су могли да деле осећај „светског бола“ с дугим Европљанима којима је тржиште отело људскост, а с другу, њихове ране су биле дубље јер је читав тај систем био окупаторски. Додуше, по законитостима друштвених структура које су у њиховој земљи насилно успостављане они, уопште, нису били људи без шанси. Напротив! У постосманлијском друштву, где је број образованих био незнатан, европским системом школован човек је могао очекивати значајно вертикално напредовање на друштвеној лествици. Многи њихови данашњи вршњаци би то не само оберучке прихватили, него су спремни

да за бенигнију материјалност иду да живе на северним морима и у пустињским стаништима. Међутим, та понуда „чисто материјалне природе“ била је одбачена. Узрок томе може се тражити у специфичностима српског егалитаристичког друштва у које је западњачка ароганција уносила хаос и осећај понижености.

„Пре својих последњих ратова Срби су живели у вери, у оптимизму, у релативној угодности. Сумња, песимизам, велика беда Запада, беху им непознате“, писао је Драгиша Васић (1885-1945) послератне 1919. године у полемичкој студији „Карактер и менталитет једног покољења“. Та упечатљива књига, чврстих аргумената и патриотског поноса систематски је побијала ставове утицајног француског мислиоца Гистава Ле Бона (1841-1931) о Србима као народу чија се борба за слободу, као разликује од истих процеса европских народа. Све „мале балканске народе... могла (је) држати једино гвоздена турска рука, која је по г. Ле-Бону, одржавала мир за више векова само тако што никад не испушта колац и батину“ (Васић, 1919:XIV). Ле Бон је сва та знања стекао једним путовањем у Мостар, „где је пролазећи кроз ову ‘непоправљиву популацију’ слушао страшне приче о томе: како се у околини ове вароши муслимани и хришћани узајамно масакрирају на најсвирепији начин, гулећи једни другима коже, вешајући их после о дрво, напуњене сламом“ (Васић, 1919:XV). Ни век касније однос Запада према „малим балканским народима“ није мање стереотипан.

Никад се западни учени свет, сем усамљених појединаца, није освртао критички на оно што је на Балкан доносила њена цивилизација. Као интелектуалац несклон да себе и свој народ доживљава као другоразредне Европљане, Васић држи до „безмало потпуног одсуства друштвених разлика у земљи“ што одржава дух који „није никад био похлепан... ни најмање није припадао онима што су мучени жеђу за претераним богатством. Једном речју, он беше умерен дух“. Он, у ствари, мисли на дух сељака „упоређен с нашим комерсантом као и са нашом интелигенцијом, одскоче неколико копаља над њима“, јер „у свему он је од њих виши: и као морал, и као етика и као чистог срца, и права душа и сигурна памет. То је међу нашим недиференцираним класама чисто суво злато на кога се да ковати шта се хоће“ (Васић, 1919:60-61). И, каже писац, „тај живот беше, истина, отпочела да мрачи једна страст. Страст која беше отпочела да мрачи тај живот беше мржња. Мржња то је она страст коју смо ми стали да познајемо у нашем *унутрашњем, партијском животу*. Ми смо ратовали са шест разних нација и нисмо ни једну од њих могли мрзети... (А) ми смо били уобразили да је то (мржња, прим. С.Р.) чак потребно и

у нашем интересу... Изгледало нам је, у једно време, да се политика без мржње не да ни замислити. Ко је год хтео лакше да живи тај је требао да научи да мрзи“ (Васић, 1919:57-58, курзив С.Р.).

У босанским приликама тај западни удар је био директан. Локална верзија старог принципа *Divide et impera* била је основа Калајевог режима (1882-1903). Следећи уграско поимање историјског права и политичког народа тактика Бењамина Калаја заснивала се на коришћењу „расцепа између села и града... као и нестабилног положаја српског интелектуалца и свештеника који су зависили од државе и могли се веома лако национално компромитовати“ (Краљачић, 1987:10). А као што је то опште место у колонијалном поимању и „централно место у идеологији Калајевог режима је имала теза о његовој *цивилизаторској мисији у БиХ*“, како је то он сам образложио у студији „Угарска на границама Истока и Запада“ (Краљачић, 1987:61).

И у том погледу у животу и историји балканског лимеса две су константе: 1) на цивилизацијском нивоу: сукобљеност „источног духа“ и „западног духа“ и 2) на политичком: “Већ је догмом постала мисао, да иза сваког покрета на истоку вири руска рубља и руски агент“ (Neue Freie Presse, 1872.). Обе су препрека западном цивилизацијском преласку Рубикона после којег више не би било „друге Европе“, а због чега је Запад опседнут идејама о мисијама на Исток још од XVI века. Балканска политика је ту незаобилазна и најосетљивија. „Не леже спољни интереси наше заједничке државе на Вогезима и на Алпима, нити у Тунису, Триполију и Мароку, рекао је делегат Кастан у аустријској делегацији 1894. критикујући политику Тројног савеза, него на Дрини, Сави и Дунаву. Наш трговачки пут води поглавито кроз Балканско полуострво на Црно, Јонско и Егејско мора и на Солун.“ И зато „најважније дјело балканске политике Хабсбуршке монархије је представљала, несумњиво, окупација БиХ“ (Краљачић, 1987:32).

6.

На путу те геополитике једино је истрајно могла да стаје Русија и то без обзира што су неки политички компромиси могли да буду привремено на штету појединих балканских народа. На *лимесу* последња одбрана различитости су– вера, црква и - дух. И колико год да вера Драгише Васића у народ, у народну супстанцу, у Ле Боновом посматрању света делује анахроно и нецивилизацијска она је у очима, интелектуалног „источног духа“, руских народњака - вредност. „Религиозни народњаци

– словенофили, Достојевски и Толстој – су веровали да се у народу скрива *религијска истина*, а нерелигиозни па и антирелигиозни народњаци су пак веровали – такви су Херцен, Бакуњин и народњаци-социјалисти седамдесетих година – да се у њему скрива *друштвена истина и правда*“ (Берђајев, 1989:46). Иза тог разумевања стоји чињеница да се „руска интелигенција разликовала од западних *intellectuels* не само духовно, већ и по свом друштвеном положају. Западна интелигенција је, у социјалном смислу, буржоаска, најчешће припада привилегованим, богатим класма... Руска интелигенција је обично пролетерска... Чак и после шездесетих година, кад је интелигенција још увек била племићска, њу су већином чинили пропали пролетеризовани племићи“ (Берђајев, 1989:48).

Тај поглед на свет је младобосанцима ближи, топлији. За Богдана Жерајића његов следбеник Владимир Гађиновић је писао да „је бежао у свој сиромашни стан, далеко од хуке и врења у нашој паланци, у мале, разваљене улице, где је живео човек Максима Горког и Достојевског“. А тај пожртвовани човек је из те беде младобосанцима „између осталих донео радове Крапоткина, који ‘има душу оног лепог Белог Христа који нам долази из Русије’“ (Гађиновић, 2014 : 539). Босанску „опасну децу“ посебно је привлачио Раскољников, а „читаве странице књиге Чернишевског *Шта да се ради* преписиване су и затим ишле од руке до руке“. Касније је Гађиновић превео и „Катехизис револуционара“ Сергеја Нечајева: „Револуционар је завереник – човек заклет, непомирљив према садањој држави и садањем развратном друштву... Он мора да се научи да издржава ударе. Суров према себи, он мора бити суров према другима“ (Дедијер I, 1978:497-498). Преводац је осећао да том може додати и неке своје ставове. А „тај документ има посебан историјски значај јер баца светлост на схватање младобосанаца уопште“ (Дедијер I, 1978:289). Он је превео и Бакуњинов проглас студентима из 1869.

Приступ ових младих људи није био ништа ново у српском интелектуалном миљеу. И водећи српски социјалиста Светозар Марковића је писао да „Срби као Словени, имају исто ‘устројство’ душе које и Руси, подједнако осећају и истом теже“. Или: „Нигде у Европи нема духовног полета, нигде толико интелектуалног заноса колико код Руса. Нигде... о народном благостању не придаје се толика важност као у Русији“ и „да се реши питање народности у Аустрији у правом смислу, треба дакле, разрушити Монархију Хабсбуршку, која је скрпљена женидбама, наслеђивањима и разним уговорима, и која се држала језуитским лагаријама и грубом солдачком силом“ (Дедијер I, 1978:66-67).

Српски интелектуализам, слично као и руско народњаштво је био

утемељен на вери у *квалитет сопственог народа*. Али Срби то нису учили од Руса. То је само препознавање аутентичних историјских кодова које производе народи, које на њима производи историја. Тај приступ коцидира и са утицајима европског романтизма и окретању националним вредностима, али његова суштина је високо вредновање егалитаризма, неке врсте патријархалне демократије „где није било ни класа ни богатства“. Српско стајање на одабраних својих вредности је аутохтони продукт. Највећи песник српског језика, који је певао као „пробуђени делови народа“, а чији су стихови „зрак светлости што осветљује народни пут у његовој тешкој борби“ (Светозар Марковић), песник који пева „народне песме“, одвајао нас је и од Истока (Цариград) и Запада (Млетке) јер *Богатијех бјеше поголемо;/од богаства бијеху полуђели.*/(П.П. Његош у „Горском вијенцу“).

Наша идеја о самоконтроли и саможртвовању је долазила из Косовског мита у коме се држи до части и слободе златне, а сумњичи се великашко одвајање од народа. Та логика, наравно, долази од народа јер је Косовски мит и сачуван у предању и народном певању. Али у османлијском ропству мит је толико нарастао да је почео да обликује стварност. Почетком XIX века „косовска митологија је постајала моћна идеологија устаника против туђинског јарма“ (Дедијер I, 1978:324).

Тираноубиство је такође из тог мита, кад Обилић убија цара Мурата, и друштвено се актуелизовало са популарношћу тог политичког средства у времену у коме су биле затворени други путеви промене а која се није могла избећи. Сам Косовски мит је, по себи, већ био европски модеран и надишао српски простор привлачећи пажњу многих великих умова: „Може се слободно рећи да су наше народне песме, до 1941 године, превођене на стране језике више но сва остала дела наше књижевности. Познато је да се међу преводиоцима налазе тако крупна песничка имена као што су Гете, Валтер Скот, Пушкин, Адам Мицкијевич“ (Јовановић, 1952).

Сведочанство о животу Косовског мита оставио би и сваки тадашњи дошљак међу Јужне Словене. Кад је Артур Еванс седамдесетих година XIX века путовао овуда записао је да је „сећање на Косово, једну од највећих светских битака, одлучну чак и у својој неодлучности, остало живо све до данас“ и то као - филозофија отпора. „Епске песме о судбоносним косовским данима певају свакодневно још мноштву сeosких слушалаца народни певачи чије рапсодије, праћене тужним звуцима гусала, одјекују у великој националној тужбалици дуж обала Саве и Дунава обраслих врбама, кроз клисуре Босне буковим шумама покриве-

не, тамне забити Балкана, планинска упоришта Црне Горе, док далеко, преко Илирске пустиње, не нађу свој одјек у пећинској пустоши стења које се мршти изнад плаве воде Јадрана. Косовска битка наткрилила је имагинацију потлачених људи који су њен значај схватили много касније“ (Дедијер I, 1978:333).

Иво Андрић ће много година касније, с поштовањем и дивљењем, назвати Његоша „трагичним јунаком косовске мисли“. „И као песник, и као владалац, и као човек, он је чисто оличење косовске борбе, пораза и несаломљиве наде. Он је, као што је неко рекао, ‘Јеремија Косова’, и у исто време и активни, одговорни борац за ‘скидање клетве’ и остварење Обилићеве мисли. Тврђено је да се реч ‘Косово’ поред речи ‘Бог’ најчешће помиње у *Горском вијенцу*.“

Гаврило Принцип је знао *Горски вијенац* напамет. А надвојвода Фрањо Фердинад није био необавештен каква је провокација ићи баш на годишњицу Косовске битке 28. јуна 1914. у окупирану Босну и Херцеговину. И поверљиви човек кога је он слао да извиди ситуацију, Јозеф Бернрајтер, јављао му је о гусларима који „преносе сељцима успомену на славну прошлост“. То је било тако живо да Џону Риду није требало више од шест месеци да схвати да код Срба и „сваки обичан војник зна зашто се бори. Кад је био дете, мајка га је поздрављала речима: ‘Здраво, осветниче Косова!’“ Британски историчар Џ.П. Тејлор налази да је „одлука престолонаследника да свечано парадира сарајевским улицама у часу кад су Срби у црквама поводом Косовског боја 1389... као да је енглески краљ шетао улицама Даблина на дан светог Патрика“(Екмечић, 2007: 341).

Шеснаестогодиши Васо Чубриловић је те 1914. познатом италијанском историчару, новинару и политичару Луиђију Албертинију рекао „да Срби негују култ хероја, и да они данас са именом Милоша Обилића здружују име Гаврила Принципа; први означава српски хероизам у трагедији на Косову пољу, други, српски хероизам у коначном ослобођењу“ (Дедијер I, 1978:334).

7.

Време у коме живимо је нехеројско. У њему се људски мозгови систематски пуне „достигнућима“ Мр Мускула (то је онај супермен који „чисти“ ВЦ-шоље), „Орбитовим“ лажним ратом против зубних бактерија или инвазијама „Кока-колиних“ усрећитеља који читавом свету за евро нуде еликсир вечне младости. Иза њих наступају геј-параде, борци

за слободу „Пуси Рајот“ да исповедају своју неверу у највећим правослачним храмовима, борба за права једних народа којима се поништавају права других народа, цинична ослобађања земаља да би им се претела њихова природна богатства, банкарско подржавање прогреса који извесно кредитираном доноси пропаст...

Кад је 28. јуна 1992. времешни француски председник Франсоа Митеран појавио у Сарајеву, усред једног испродукованог рата да би „подсетио светско мњење на озбиљност босанске кризе... тешко да је ико схватио алузију сем неколицине професионалних историчара и врло старих грађана“, написаће један од највећих историчара прошлог века Ерик Хобсбаум у својој „Историји Кратког Двадесетог века 1914-1991“. Закључак: „Ово историјско сећање више није било живо“ (Хобсбаум, 2004:10). Годишњица која је ове године, унеколико је оживела ово сећање. И, без обзира на „разарање прошлости, или пре социјалног механизма који повезује нечије савремено искуство са искуством ранијих генерација, (што је) један од најкарактеристичнијих и најсабласнијих феномена позног двадесетог века“ (Хобсбаум, 2004) позиције се нису измениле у односу на Калајеву геополитичку константу - „западни дух“ и „источни дух“ се нису приближили ни за јоту. И, преко два светска рата које је испословао „западни дух“ стигли смо до тога да једна од најозбиљнијих политичких фигура западног света у другој половини ХХ века објави: „Призивањем сценарија конфронтације, Европа (ЕУ), Американци и Руси се уистину понашају као месечари (реферише са на слов књиге историчара Кристофера Кларка под насловом „Месечари“, прим. С.Р.), губе из вида да украјинска криза поприма облике кризе пред Први светски рат... Опасност да се ситуација отме контроли, као у августу 1914, расте из дана у дан“, изјавио је Хелмут Шмит (95) у интервјуу најтиражнијим немачким новинама „Билд цајтунг“ („Све подсећа на 1914.“, Милош Казимировић, *Политика*, 17.05. 2014). Најпопуларнији немачки канцелар свих времена настојао је да „западни дух“ суочи са елементарном логиком: „Сада Европа делује забринута због судбине Украјине, а претходно је била забринута за судбину Грузије... Било је чак идеја, веровали или не, у озбиљним расправама на тему да ли би Грузију, земљу која није део Европе, требало примити у чланство ЕУ... Чиста мегаломанија... Шта ћемо онда ми ту“. „Ароганција моћи“, која долази из света рационализма, зачудо никад се није држала логике. Сили је логика смешна. И после сто година опадања система који је „постигао свој максимални домет, око 1914. године“ (Полањи) он није променио ћуд.

Шта се десило са Србима? Остаје чињеница да су они били једини који су се деведесетих година супротставили западном походу на

Исток. Чак и кад „руска бирократија изненада, као по команди, пређе на идеологију демократије – другим речима, диктатуру ‘слободног тржишта’“ (Дебор, 2010:4) Срби су се опирали. Тај усамљени отпор је, у таласу убрзаног и неселективног рушења европског Истока, означаван као цивилизацијски анахронизам. А у том надреалном свету спектакла остао је „само један прост знак – ‘пад Берлинског зида’, бесомучно понављан – (и) одмах прихваћен као замена за све друге несумњиве знаке демократије“. Та „спектакуларна модернизација довеле је до потпуног распада Русије“ (Дебор, 2010:4).

Запад је на крају одлучио да бомбама убије и последњу „птицу ругалицу“, али је НАТО бомбардовање немоћних Срба донело непоправљиву индиректну штету: „Кад сам се вратио у Русију 1994, овде сам затекао скоро обожавање западног света... Треба признати да у томе није толико стварног знања и свесног избора, колико природног окретања леђа бољшевичком режиму и његовој антизападној пропаганди. Ситуацију је изменило сурово НАТО бомбардовање Србије. То је обележило црном, непоправљиво црном однос према Западу – и истине ради, треба рећи у свим слојевима руског друштва“ (Солжењин, 2007). Кад је Русија „схватила“, западни утицај је почео да убрзано опада.

Али западни рад на Србима је почео да даје резултате, тако да данас имамо политичку елиту, која је по својој суштини компрадорска, и која се неупитно држи „европског пута“. Иако је тај пут, посебно његов интензитет, непримерен рационалном сагледавању стања. Криза Европске уније би захтевала висок степен критичности. А и неко неконтролисано приближавање НАТО-у је могуће упоредити са ризиком анексије БиХ. Носи ли то ризик појаве непомирљиве снаге упоредиве са „Младом Босном“? Из ког би друштвеног слоја дошли одлучни борци за „српску ствар“? И шта ће бити њихова средства (политичке) борбе? И последње питање: Да ли је могуће разумети колико је жив косовски мит данас?

Литература

- Berdajev, Nikolaj (1989) *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd: Književne novine
- Valerštajn, Imanuel (2005) *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni glasnik
- Васић, Драгиша (1919) *Карактер и менталитет једног поколења*, Нови Сад: Штампарија „Караџић“ прометног Д.Д.
- Гађиновић, Радослав (2014) *Млада Босна*, Београд: Медија центар „Одбрана“
- Gete, J.V. (1963) *Jadi mladog Vertera*, Beograd: Rad

- Gleni, Miša (1999) *Balkan 1804-1999 (Nacionalizam, rat i velike sile)*,
Београд: Самиздат Free 92
- Dedijer, Vladimir (1978) *Sarajevo 1914 I-II*, Београд, Prosveta
- Debor, Gi (2010) *Društvo spektakla*, Београд: Anarhija/Blok 45, Porodična
biblioteka
- Екмечић, Милорад (1989) *Стварање Југославије 1790-1918, 1-2*, Бео-
град: Просвета
- Екмечић, Милорад (2007) *Дуго кретање између клања и орања – Исто-
рија Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд: Завод за уџбенике
- Ђоровић, Владимир (1989) *Историја Срба I-III*, Београд: Београдски из-
давачко-графички завод
- Јовановић, Војислав М. (1952) За општи зборник наших народних песа-
ма, Дневник *Борба*, Београд, 10. јун 1952, бр. 137, стр. 6
http://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vm_jovanovic-narodno2_c.html
- Краљачић, Томислав (1987) *Калајев режим у БиХ (1882-1903)*, Сарајево:
Веселин Маслеша
- Митриновић, Димитрије (1990) *Сабрана дјела I-III*, Сарајево: Свјетлост
- Нинковић, Ненад (2011) Реформа српског школства у Хабзбуршкој мо-
нархији 1769-1777, Нови Сад: *Настава и историја, 2006, vol. 4, бр.
6, стр. 86-97*;
- Polanji, Karl (2003) *Velika transformacija*, Београд: Filip Višnjić
- Сложењицин, Александар (2007) Бомбардовање Србије је променило
Русију, интервју „Шпиглу“, *НИН*, од 26.07.2007
- Hobsbaum, Erik (2002) *Doba ekstrema – Istorija Kratkog 1914-1991*,
Београд: Dereta